

Ewa Frątczak

Instytut Statystyki i Demografii
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Monika Mynarska

Independent Research Group on the Culture of Reproduction
Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock

BADANIA JAKOŚCIOWE NA UŻYTEK DEMOGRAFII

WPROWADZENIE

„Wbrew temu, co mogliście słyszeć, jakościowe plany badawcze naprawdę istnieją”

(Miles i Huberman, 1994: 16)

Podejście z wykorzystaniem badań jakościowych nie jest typowe dla demografii, która jako dyscyplina naukowa ściśle związana jest z danymi ilościowymi i analizą statystyczną zjawisk i procesów ludnościowych. Niemniej, w ciągu ostatnich dwóch dekad można zaobserwować rosnące zainteresowanie tym podejściem wśród demografów (Randall i Koppenhaver, 2004). Metody jakościowe były wykorzystywane w badaniach płodności i zdrowia reprodukcyjnego (np. Bledsoe i in., 1998; Casterline i in., 1997; Knodel i in., 1984; LeGrand i in., 2003; Randall i LeGrand, 2003), migracji (np. Bledsoe, 2004; Bledsoe i in., 2007; Fleischer, 2007), jak również starzenia się i umieralności (np. Aaby, 1998; Caldwell i in., 1983; Keith i in., 1994).

Wzrost zainteresowania metodami jakościowymi w demografii, obserwowany w ostatnim czasie, można przypisać w ogromnej mierze dynamicznemu rozwojowi „demografii antropologicznej” (Kertzer i Fricke, 1997). Dziedzina ta powstała na styku demografii oraz antropologii społecznej. Wykorzystuje metody i koncepcje teoretyczne z obszaru antropologii dla lepszego zrozumienia procesów demograficznych (Bernardi, 2007). Jest to dyscyplina szczególnie interesująca dla badaczy zajmujących się krajami rozwijającymi się, gdzie lokalna kultura jest na tyle odmienna od tej, z której pochodzi badacz, że często nie

jest on w stanie prowadzić badań nad procesami ludnościowymi bez łączenia ich z badaniami antropologicznymi.

Antropologia nie jest jedyną dziedziną nauki, która wykorzystuje metody jakościowe. Znajdują one szerokie zastosowanie w socjologii, psychologii czy naukach politycznych, a więc w dyscyplinach naukowych, również są bardzo blisko związanymi z demografią (Stycos, 1987). Nie wszystkie badania jakościowe w demografii mogą być więc utożsamiane z demografią antropologiczną (Coast i in., 2007; Knodel, 1997; Randall i Koppenhaver, 2004).

W niniejszym artykule metody badań jakościowych rozumiane są bardzo szeroko jako klasa metod w naukach społecznych. Podjęto wyzwanie przybliżenia czytelnikowi podejścia jakościowego, jego specyfiki, metod i narzędzi badawczych oraz sposobu analizy danych. Przedstawione zostaną również przykłady badań jakościowych w demografii i korzyści z nich płynące. Naszym głównym celem jest ukazanie zasadności rekomendacji, pojawiających się coraz częściej w literaturze, które dotyczą uzupełniania „klasycznych” demograficznych metod ilościowych metodami jakościowymi (Caldwell, 1985; Hantrais, 2005; Knodel, 1997; Obermeyer, 1997; Randall i Koppenhaver, 2004).

ISTOTA BADAŃ JAKOŚCIOWYCH

Badania jakościowe obejmują szeroką gamę metod o różnych podstawach epistemologicznych (Bryman, 1988; Denzin i Lincoln, 2000; Flick, 2002; Guba i Lincoln, 2000; Punch, 2005; Schwandt, 2000). Metody te posiadają jednak pewne istotne cechy wspólne, które umożliwiają nam mówienie o odrębnej, spójnej klasie metod jakościowych, szczególnie w kontraście do metod ilościowych (Bryman, 1988; Denzin i Lincoln, 2000; Flick, 2002; Maxwell, 1996; Miles i Huberman, 1994; Steckler i in., 1992).

Po pierwsze, w podejściu jakościowym badacz koncentruje się na indywidualnej perspektywie, na jednostce i na jej interpretacji rzeczywistości (*paradygmat interpretywistyczny*, Konecki, 2000). Celem badań w tym paradygmacie jest poznanie i zrozumienie tego, jak jednostka postrzega otaczający ją świat. Jest to „interpretowanie zdarzeń w kategoriach znaczeń, jakie przypisują im ludzie” (Denzin i Lincoln, 2000: 3).

Po drugie, metody jakościowe charakteryzują się podejściem *holistycznym* i *kontekstowym*, co oznacza, że każde badane zjawisko społeczne powinno być ujmowane całościowo oraz w odniesieniu do specyficznego kontekstu, w którym zachodzi.

Po trzecie, podejście jakościowe jest *zorientowane na proces*, co oznacza, że jest przede wszystkim zainteresowane mechanizmami leżącymi u podstaw różnych zdarzeń i zachowań oraz ich dynamiką.

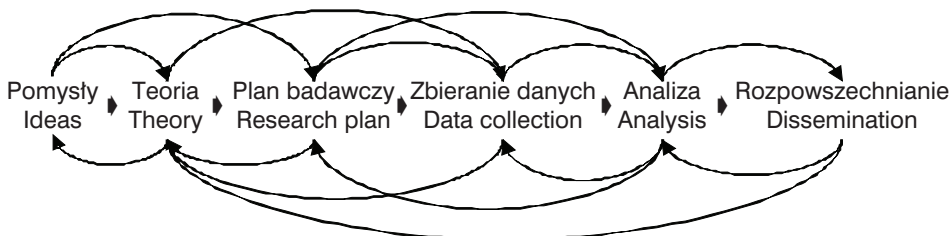
Powyższe właściwości podejścia jakościowego determinują odmienny sposób stawiania pytań badawczych, niż ma to miejsce w badaniach ilościowych (Flick, 2002). Pytania te będą dotyczyły tego, jak ludzie postrzegają otaczający ich świat,

jakie znaczenia przypisują obserwowanym zjawiskom oraz jak interpretują zależności pomiędzy nimi. Aby odpowiedzieć na tak postawione pytania, badacz musi dokładnie zbadać kontekst oraz poznać i zrozumieć punkt widzenia zaangażowanych w dane zjawisko społeczne aktorów. Dlatego też badania jakościowe wymagają intensywnego, często bardzo długotrwałego kontaktu z przedmiotem badania (osobami, sytuacjami). W trakcie jakościowych badań terenowych (*qualitative fieldwork*) badacz podąża „wprost do zjawiska”, dzięki czemu może obserwować je na tyle całościowo, jak to tylko możliwe i „ma szansę uzyskać głębsze i pełniejsze jego rozumienie” (Babbie, 2004: 309).

PROCES BADAWCZY W BADANIACH JAKOŚCIOWYCH

Jakościowe metody badawcze stereotypowo postrzegane są jako niesystematyczne i nieposiadające ustalonej procedury postępowania badawczego. Nic bardziej mylącego. Prawdą jest natomiast, że o ile w badaniach ilościowych proces badawczy ma względnie prostą liniową strukturę, o tyle w przypadku badań jakościowych jest on bardziej elastyczny i interaktywny (Babbie, 2004; Berg, 2007; Flick, 2002; Maxwell, 1996). Jak ilustruje to Berg (2007), rozwój procesu badawczego ma tutaj charakter spiralny (por. rys. 1).

Rysunek 1. Spiralny schemat procesu badawczego w badaniach jakościowych
Figure 1. A spiral research scheme in the qualitative research

Źródło: Berg, 2007: rysunek 2.1, 24.
 Source: Berg, 2007: figure 2.1, 24.

W podejściu jakościowym badacz nie rozpoczyna badań od teorii, hipotez i ich operacjonalizacji. Dysponuje wprawdzie pewnym zbiorem wstępnych pomysłów, teorii, informacji i założeń, ale pytania badawcze stawiane są tutaj w sposób otwarty i mogą ulec weryfikacji w toku badań. Dlatego też efektem końcowym nie jest, jak ma to miejsce w podejściu ilościowym, weryfikacja hipotez, lecz stworzenie teoretycznego modelu badanego zjawiska.

W kolejnych częściach niniejszego punktu zostaną bliżej opisane główne elementy powyższego procesu: zasady doboru próby w badaniach jakościowych, metody zbierania danych oraz sposób ich analizy.

PRÓBA W BADANIACH JAKOŚCIOWYCH

W badaniach jakościowych dane zbierane są poprzez intensywny kontakt z obiektami badania. Badacz podchodzi do problemu całościowo, uwzględniając różne źródła danych i kontekst badanego zjawiska. W rezultacie pozyskane dane są bardzo bogate, obejmują wiele aspektów i wymiarów badanego zjawiska, ale dotyczą ograniczonej liczby przypadków (Miles i Huberman, 1994). Badacz musi więc bardzo rozważnie podejmować decyzję dotyczącą próby badawczej. Dobór respondentów ma tutaj charakter *celowy, nieprobabilistyczny* (Babbie, 2004). Najważniejsze jest włączenie do badania takich przypadków, które będą „bogate w informacje” (ang. *information-rich*) na interesujący nas temat. Jakich dokładnie przypadków będziemy szukać i w jaki sposób, zależy oczywiście od celu badania, jednak ogólnie próbkowanie w badaniach jakościowych można rozumieć jako „strategię, przy pomocy której określone lokalizacje, osoby lub wydarzenia są wybierane celowo w taki sposób, aby dostarczyły informacji, które nie mogłyby być równie dobrze uzyskane z innych źródeł” (Maxwell, 1996: 70).

W literaturze przedmiotu prezentowane są różne schematy postępowania przy doborze próby w badaniach jakościowych (Babbie, 2004; Flick, 2002; Miles i Huberman, 1994). Na przykład, możemy zdecydować się na dobór respondentów zapewniający ich *maksymalną różnorodność* pod jakimś względem, możemy wybrać respondentów spełniających określone kryterium, przypadki typowe lub najbardziej powszechne. Najważniejsze jednak jest, by zrozumieć, że taki dobór respondentów jest diametralnie różny od doboru losowego, z którym z reguły mamy do czynienia w badaniach ilościowych (choć również w tych badaniach stosuje się celowy dobór próby, zobacz np. Babbie, 2004: 204–208). Tabela 1 poniżej przedstawia w ogólnym zarysie strategię losowania prób w badaniach ilościowych (losowy dobór) i jakościowych (nielosowy dobór).

Należy zauważyć, że w każdej strategii doboru próby nielosowej, konieczne jest bardzo precyzyjne zdefiniowanie, jakie przypadki (osoby, sytuacje, wydarzenia) będą dla badacza najbardziej „bogate w informacje”. Stanowi to punkt wyjścia do doboru próby.

W badaniach jakościowych często mamy do czynienia z mieszanymi, stopniowymi sposobami doboru próby. Jak przedstawione zostało na rysunku 1, proces badawczy w tym podejściu ma charakter cykliczny. W trakcie przeprowadzania badań, na skutek napływających danych, badacz może zdać sobie sprawę, że nie uwzględnił w swoim planie jakiegoś typu respondentów. Konieczne musi wtedy dobrać określone przypadki do swoich badań. Bardzo często wskazane jest również, aby po wstępnej analizie danych, badacz wrócił „w teren” w poszukiwaniu przypadków (osób, sytuacji), które mogłyby jego wstępne wnioski potwierdzić, rozszerzyć lub sfalsyfikować. Zazwyczaj przeprowadzany jest dodatkowy dobór respondentów, którzy są bardzo skrajni w swoich zachowaniach, zachowują się w sposób rzadko spotykany lub dziwny. Jeżeli początkowe wnioski badacza zachowują swoją aktualność w takich przypadkach, potwierdza to ich słusność i podnosi wiarygodność badań.

Tabela 1. Strategie losowania próby: badania ilościowe i jakościowe
 Table 1. The sampling strategies: quantitative and qualitative approach

Badania ilościowe – próby losowe <i>Quantitative studies – probability sampling</i>
<p>Losowanie proste (<i>simple random sampling</i>) – każdy element ze zidentyfikowanej populacji ma dokładnie taką samą szansę (prawdopodobieństwo) dostania się do próby.</p> <p>Losowanie proste systematyczne (<i>simple systematic sampling</i>) – obiekty zidentyfikowanej populacji są ponumerowane i do próby wybierany jest co n-ty element. Odstęp pomiędzy wybieranymi elementami ustalany jest zazwyczaj poprzez podzielenie całej populacji przez liczbę osób pożądaną w próbie.</p> <p>Losowanie warstwowe (<i>stratified sampling</i>) – wymagane wtedy, gdy badaczowi zależy na tym, by jakaś podgrupa była reprezentowana w próbie. Populacja jest dzielona na podgrupy (warstwy) i wybiera się w sposób niezależny w każdej z nich.</p>
Badania jakościowe – próby nielosowe <i>Qualitative studies – nonprobability sampling</i>
<p>Próby dogodne (<i>convenience sampling</i>) – dobór elementów odbywa się na zasadzie łatwej ich dostępności. Technika ta niesie za sobą wiele ograniczeń, ale w pewnych okolicznościach jest doskonałym środkiem do otrzymania wstępnych informacji szybko i tanio. Próba dogodna musi być jednak zawsze oceniana pod względem odpowiedniego dopasowania respondentów do badania.</p> <p>Przykład: jeżeli naukowiec byłby zainteresowany badaniem tego, jak studenci postrzegają picie i bycie pijanym, studenci, którzy uczestniczą w jego wykładzie mogliby posłużyć jako próba dogodna*.</p> <p>Próba celowa (<i>purposive sampling</i>) – podczas budowania próby celowej, naukowiec wykorzystuje wiedzę na temat danej populacji, jej charakterystyki i podgrup, tak aby wybrać te elementy, które dobrze reprezentują daną populację. Próby dobierane są, tak aby w badaniu znalazły się jednostki wykazujące pewne atrybuty.</p> <p>Próba „kuli śniegu” (<i>snowball sampling</i>) – losowanie rozpoczyna się od zidentyfikowania osób z pewnymi, istotnymi z punktu naukowca, atrybutami. Po objęciu ich badaniem, osoby te proszone są o podanie nazwisk innych osób, posiadających te same atrybuty. Czasem jest to najlepszy sposób na dotarcie do respondentów o określonych cechach, ważnych dla badania.</p> <p>Próba kwotowa (<i>quota sampling</i>) – punktem startowym jest tutaj macierz czy tabela, opisana na kilku wymiarach, na przykład: płeć, wiek, wykształcenie, itp. Dobór atrybutów zależy od pytania badawczego, natomiast liczba respondentów w poszczególnych warstwach jest uzależniona od struktury populacji. Następnie badacz w sposób nielosowy dobiera respondentów do każdej wyodrębnionej w tej tabeli komórki.</p>

* Warto zauważyć, że takie badania mogłyby być przeprowadzone również ilościowo!

Źródło: Berg, 2007: 41–45.

Source: Berg, 2007: 41–45.

METODY I NARZĘDZIA W BADANIACH JAKOŚCIOWYCH

W podejściu jakościowym istotne jest odtworzenie rzeczywistości z perspektywy osób badanych, zrozumienie tego, jak ludzie interpretują otaczający ich

świat (*paradygmat interpretatywistyczny*¹). W tym celu konieczne jest zwrócenie większej uwagi, niż ma to miejsce w badaniach ilościowych, na poznanie zachowań tych osób, ich opinii, wrażeń czy doświadczeń. Badacz analizuje je w sposób dogłębny, wielowymiarowy, uwzględniając ich społeczny, kulturowy, ekonomiczny czy instytucjonalny kontekst. Odbywa się to poprzez różnego rodzaju formy wywiadu i obserwacji.

Istnieje wiele metod obserwacji. Obserwacja może mieć charakter „uczestniczący” (gdy badacz staje się uczestnikiem obserwowanych wydarzeń) lub „z zewnątrz”. Może dotyczyć codziennych praktyk i zachowań ludzi, bez ingerencji ze strony badacza, ale możliwe jest również dokonywanie obserwacji w sytuacjach sztucznych, nietypowych czy kierowanych przez naukowca. Obserwacje mogą też różnić się między sobą tym, jak systematycznie i jak długo są prowadzone.

Podobnie rozróżniamy różne typy wywiadu. Może on być przeprowadzony grupowo (*focus group discussion*) lub indywidualnie. Różny może być sposób komunikacji z osobą badaną, np. osobiście, przez telefon czy przez Internet. Ale przede wszystkim wywiady mogą być w różnym stopniu ustrukturalizowane, co znaczy, że plan wywiadu może być bardziej lub mniej szczegółowy (Flick, 2002; Fontana i Frey, 2000; Wengraf, 2001).

Plan wywiadu, czy też plan obserwacji, są podstawowymi narzędziami badawczymi w metodach jakościowych. To jak dokładnie i szczegółowo są opracowane, zależy od zainteresowań i preferencji badacza, celu badań, stanu wiedzy na temat badanego zjawiska i wielu innych czynników. Ze względu na szczegółowość i stopień ustrukturalizowania planu wywiadu, rozróżniamy generalnie trzy kategorie wywiadów jakościowych:

- 1) swobodne wywiady nieustrukturalizowane,
- 2) wywiady częściowo ustrukturalizowane,
- 3) wywiady ustrukturalizowane.

Te trzy typy wywiadów zostały w przeglądowy sposób opisane w pracy Stemplewskiej-Żakowicz (2005). Generalnie możemy powiedzieć, że stanowią one trzy punkty kontinuum ustrukturalizowania wywiadu. Na jednym końcu są wywiady swobodne, w których zdefiniowany zostaje jedynie ogólny temat rozmowy, a osoba przeprowadzająca wywiad podąża za tokiem narracji narzuconym przez respondenta. W skrajnym przypadku badacz może mieć przygotowane, w ramach planu wywiadu tylko jedno, otwarte pytanie (Wengraf, 2001). Następnie jego rolą jest dopytywanie, precyzowanie, czy uszczegóławianie pojawiających się w wypowiedziach badanego informacji w celu lepszego ich zrozumienia. Na drugim końcu, znajdują się wywiady w pełni ustrukturalizowane, w których badacz dysponuje bardzo precyzyjnie przygotowanym narzędziem: listą sfor-

¹ Interpretatywizm, paradygmat interpretatywistyczny – w naukach społecznych, szczególnie w socjologii i antropologii, postmodernistyczny paradygmat zakładający, że aby wytłumaczyć zachowanie ludzi, konieczne jest zrozumienie sensu tego zachowania z perspektywy uczestników (Babbie, 2004; Schwandt, 2000)

mułowanych pytań, które zadawane są respondentowi w określonej kolejności, narzuconej przez plan wywiadu.

Pomiędzy tymi dwoma skrajnymi formami istnieje szeroka gama wywiadów częściowo ustrukturalizowanych. Wówczas plan wywiadu zawiera listę tematów czy zagadnień, które badacz chce omówić z respondentem, ale badacz ma mniejszą lub większą swobodę w zakresie tego, jak sformułuje pytania i w jakiej kolejności je zada. Najczęściej w planach częściowo ustrukturalizowanych badacz ma przygotowanych kilka do kilkunastu pytań, które są sformułowane w sposób otwarty i prowokujący do szerszych wypowiedzi. Ponadto badacz dysponuje różnego rodzaju pytaniami dodatkowymi, które mają na celu pogłębienie tematu. W toku wywiadu badacz, podążając za tokiem wypowiedzi osoby badanej, podejmuje decyzje dotyczące tego, które pytania, kiedy i w jaki sposób należy zadać.

Niezależnie od tego, czy lista tematów i pytań jest rozbudowana i szczegółowa czy jedynie bardzo ogólna, posługiwanie się taką listą (planem wywiadu) odróżnia wywiad od zwyczajnej codziennej rozmowy. Wywiad jest przeprowadzany, by zgromadzić informacje na dany temat, a jego plan, nawet jeżeli tylko bardzo ramowy i elastyczny, ma zapewnić badaczowi osiągnięcie tego celu.

Z drugiej strony, forma pytań stawianych w wywiadzie odróżnia go od kwestionariusza. Pytania te, nawet w przypadku wywiadu ustrukturalizowanego, mają charakter otwarty, niesugerujący². Są nastawione na ujawnianie punktu widzenia osoby badanej, jej odczuć i wrażeń, umożliwiają nam poznanie i zrozumienie jej perspektywy.

Należy zauważyć, że o ile możliwe jest przeprowadzenie samej obserwacji bez wywiadu, to wywiad nigdy nie może istnieć bez obserwacji. Przeprowadzając wywiad, zawsze obserwujemy respondenta, jego zachowania niewerbalne i proksemiczne, które stanowią dodatkowe źródło informacji o nim (Grzegówska-Klarkowska, Szustrowa, 1991).

Wymienione powyżej formy wywiadu i obserwacji nie wyczerpują wszystkich możliwych metod badań jakościowych. Danych mogą dostarczać nie tylko bezpośrednio ludzie, ale również wszelkiego rodzaju materiały pisane czy dokumenty, oraz materiały wizualne (np. biografie, pamiętniki, listy, książki, prasa, filmy, zdjęcia, rysunki i wiele innych). Więcej informacji na ten temat można znaleźć w pracach: Babbie (2004), Flick (2002), Miles i Huberman (1994).

Specyficzny dla wszystkich metod jakościowych jest również rodzaj danych, które otrzymujemy. Nie są to dane liczbowe jak w badaniach ilościowych. Dane z badania jakościowego poddawane są analizie w pierwotnej postaci, najczęściej tekstu³. Może być to treść wywiadu (zazwyczaj spisana na podstawie nagrania), komentarze badacza na temat osoby badanej i kontaktu z nią, czy wszelkie

² Oczywiście, możliwe jest zadawanie w wywiadach również pytań zamkniętych czy rozstrzygających, na przykład w celu uściślenia pewnych informacji lub dopytyując się o pewne fakty. Jednak takie pytania nigdy nie mogą stanowić trzonu wywiadu jakościowego.

³ Chociaż oczywiście mogą być to również nagrania, zdjęcia, filmy itp. (Flick, 2002).

notatki z obserwacji. Wszystko to stanowi materiał, który podlega późniejszej analizie.

ANALIZA DANYCH JAKOŚCIOWYCH

Przedstawiony na rys. 1 plan badawczy w podejściu jakościowym uwidocznia jego nieliniowość i elastyczność. Omawiając dobór próby akcentowano, że może on mieć charakter wieloetapowy. Podobnie jest z analizą danych. Jest to ciągły, cykliczny proces nieustannego porównywania pomiędzy sobą przypadków, sytuacji, osób i pojęć. W tej części zostaną omówione podstawowe etapy tego procesu.

Opisana poniżej procedura analizy danych jakościowych najbliższa jest modelowi „teorii ugruntowanej” (*grounded theory*) (Glaser i Strauss, 1967; Strauss, 1987; Strauss i Corbin, 1998; zobacz również: Babbie, 2004; Charmaz, 2000; Flick, 2002; Konecki, 2000), jednak starano się podkreślić głównie te elementy procesu, które są wspólne dla różnych metod analizy treści informacji zebranych w trakcie wywiadu⁴. Podstawowe etapy analizy danych to:

(1) Wstępna analiza danych

W podejściu jakościowym analiza danych zaczyna się już na etapie zbierania danych (Flick, 2002; Luke, 2005; Maxwell, 1996; Miles i Huberman, 1994). W trakcie obserwacji i wywiadów badacz zapisuje swoje uwagi, komentarze, refleksje, które często stanowią punkt wyjściowy dalszych analiz. Również w trakcie późniejszego czytania lub odsłuchiwania wywiadów, przeglądania sprawozdań z badań terenowych, badacz zyskuje pierwszy wgląd w dane i wyciąga wstępne wnioski.

(2) Kodowanie

Kodowanie wymaga dzielenia tekstu na mniejsze jednostki, analizowania ich, etykietowania i grupowania (kategoryzowania) pod względem treści. Kategoryzacja może odbywać się w dwojaki sposób (Krejtz, Krejtz, 2005): „od góry” lub „od dołu” (*top-down* lub *bottom-up*). W pierwszym przypadku kategorie (etykiety) zdefiniowane są *a priori*, na przykład na podstawie modelu teoretycznego. Druga metoda ma charakter eksploracyjny: kategorie tworzone są na podstawie tekstu.

(3) Eksplorowanie i organizowanie kategorii

W trakcie kodowania badacz nie tylko przypisuje dane fragmenty tekstu do konkretnych kategorii, ale również bada ich właściwości. W ten sposób tworzy kategorie nadrzędne i podrzędne, charakteryzuje je i analizuje relacje pomiędzy nimi (Babbie, 2004; Glaser i Strauss, 1967; Strauss, 1987). Umożliwia to bardziej zaawansowaną analizę danych, porównywanie osób, sytuacji, pojęć i dalsze, systematyczne organizowanie kategorii.

⁴ Dane jakościowe mogą być analizowane ze względu na treść przekazu lub obserwacji (analiza treści), ale również ze względu na ich cechy formalne (analiza formalna, na przykład analiza argumentacji).

Aby otrzymać lepszy wgląd w strukturę danych (a co za tym idzie w strukturę badanego zjawiska), konieczne jest nieustanne porównywanie przypadków pomiędzy sobą (Babbie, 2004; Glaser, 1965; Glaser i Strauss, 1967). Porównywane są różne informacje dotyczące tej samej osoby, wypowiedzi na dany temat osób bardzo do siebie podobnych lub bardzo różnych pod pewnymi względami czy też cechy osób o podobnych, lub przeciwstawnych opiniach. Miles i Huberman (1994) przedstawiają szczegółowe plany przeprowadzania takich porównań.

(4) Interpretacja i walidacja

Na etapie integrowania i interpretowania wyników badacz identyfikuje i wyjaśnia główne treści, tworzy abstrakcyjny, całościowy obraz badanego zjawiska. Stworzony na tym etapie teoretyczny model (interpretacja) zawsze musi podlegać weryfikacji. Ocena ogólności i spójności modelu odbywa się poprzez odniesienie go do danych surowych i do konkretnych przypadków. Możliwe jest również dodatkowe próbkowanie, czyli dodawanie i analizowanie na przykład skrajnych i nietypowych przypadków lub poszukiwanie i wyjaśnianie sytuacji, w których stworzony model teoretyczny nie ma zastosowania.

Celem tak przeprowadzanej analizy jest zbudowanie modelu rzeczywistości, czy też raczej interesującego nas jej fragmentu z punktu widzenia osób badanych. Wnioski z badań jakościowych zawsze muszą być „ugruntowane” w danych. Oznacza to, że badacz musi uzasadnić (czy też uwiarygodnić) swoje wnioski. Konieczne jest przedstawienie, w jaki sposób dane jakościowe były gromadzone i analizowane (poprzednie punkty) oraz na jakiej podstawie autor dokonał swoich interpretacji. W praktyce oznacza to odwoływanie się do materiału empirycznego w celu pokazania, że używane przez badacza uogólnienia i pojęcia abstrakcyjne, mają swoje źródło w wypowiedziach osób badanych.

Pisząc o analizie danych jakościowych warto wspomnieć o ułatwiających ją programach komputerowych (Barsky i in., 2005; Flick, 2002). Takie programy jak NVivo, Atlas.ti czy NUD*IST pełnią, między innymi, następujące funkcje: umożliwiają formatowanie danych tekstowych, zarządzanie danymi jakościowymi: plikami tekstowymi, nagraniami audio, zdjęciami, itp.; ułatwiają kodowanie i pozwalają na zarządzanie kategoriami: ich łączenie, organizowanie i opisywanie ich właściwości; a także na pisanie komentarzy, notatek itp. oraz łączenie ich z odpowiednimi przypadkami, fragmentami tekstu lub kategoriami. Pozwalają również na szybkie i łatwe przeszukiwanie tekstu oraz ułatwiają porównywanie przypadków, osób, wypowiedzi. Jednak niezależnie od tego, jak bardzo oprogramowanie komputerowe ułatwia zarządzanie danymi jakościowymi, interpretacja wyników i forma ich prezentacji niezmiennie należą do badacza.

JAKOŚCIOWE BADANIA W DEMOGRAFII

W niniejszej części artykułu przedstawione zostaną wybrane przykłady demograficznych badań jakościowych. Opisane projekty były realizowane w ciągu

ostatnich lat lub wciąż są w fazie realizacji. Prowadzone są one w różnych krajach, o różnych kontekście kulturowym, ale wszystkie dotyczą w głównej mierze zachowań prokreacyjnych.

W demografii badania jakościowe mają szczególnie długą historię w krajach rozwijających się (Caldwell i in., 1983; Casterline i in., 1997; Kertzer i Fricke, 1997). Dlatego też pierwszy omawiany projekt dotyczy właśnie tego rejonu świata. Jest to projekt zajmujący się tematyką zdrowia reprodukcyjnego w Indiach.

Od Międzynarodowej Konferencji na rzecz Ludności i Rozwoju w 1994 r. w Kairze problem zdrowia matek i noworodków w krajach rozwijających się znajduje się w centrum zainteresowania wielu badaczy. Na podstawie danych ilościowych (spisów, badań ankietowych) znamy skalę tego problemu: umieralność niemowląt i kobiet, częstość występowania chorób przenoszonych drogą płciową, itp. Jednak dane ilościowe okazały się niewystarczające, aby zaprojektować skuteczne sposoby przeciwdziałania tego typu zjawiskom. Specyfika lokalnej kultury, praktyk i zwyczajów, związanych z prokreacją w krajach rozwijających się (szczególnie w biednych, wiejskich obszarach) jest na tyle odmienna, że stosowanie w takich miejscach rozwiązań z krajów rozwiniętych nie przynosi pożądanych rezultatów. W roku 1996 powstał więc projekt HERA (Healthy Reproduction: Research for Action) koordynowany przez Inge Hutter (NIDI – Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute w Hadze i Population Research Center w Groningen). Głównym celem tego projektu jest poprawa sytuacji kobiet i noworodków na wiejskich obszarach Indii południowych. Cel ten osiągnąć jest przy wykorzystaniu wyników z badań jakościowych (Hutter i in., 2004). W ramach projektu przeprowadzane było również badanie ankietowe. Jednak w sytuacji, gdy kwestie seksualności i prokreacji są w dużej mierze wciąż tematem tabu, nie było możliwe ograniczenie się tylko do tego rodzaju narzędzia. Badania jakościowe przeprowadzone przez Inge Hutter i jej współpracowników zaowocowały zidentyfikowaniem praktyk szkodliwych, neutralnych i korzystnych z punktu widzenia zdrowia reprodukcyjnego. Dzięki temu możliwe było takie przygotowanie kampanii edukacyjnej („Spandana”), aby wzmacniać zachowania pozytywne, a starać się wyeliminować szkodliwe. Kluczowe było tutaj spojrzenie na problemy zdrowia reprodukcyjnego oczami samych zainteresowanych: kobiet, które zostają matkami, ich mężów i rodzin (interpretatywizm).

Również w Europie pojawia się coraz więcej projektów demograficznych wykorzystujących metody jakościowe. Szczególnie interesujący jest projekt koordynowany przez Laurę Bernardi z Instytutu Badań Demograficznych Maxa Plancka w Rostoku (Max Planck Institute for Demographic Research – MPIDR). Projekt ten porównuje sposób podejmowania decyzji prokreacyjnych w Niemczech, w landach wschodnich i zachodnich, badając, między innymi, wpływ kontaktów społecznych na te decyzje (Bernardi i in., 2005, 2007) oraz niepewność zatrudnienia (Bernardi i in., 2005). Pogłębione badania jakościowe pozwoliły na zidentyfikowanie innych mechanizmów planowania rodziny we wschodnich i zachodnich landach niemieckich. W byłym RFN młodzi ludzie starają się najpierw coś osiągnąć w życiu: zdobyć wykształcenie, pracę, pozycję, a dopiero

potem chcą założyć rodzinę. Planowanie ma tutaj charakter silnie sekwencyjny. W byłym NRD z kolei, gdzie sytuacja na rynku pracy jest znacznie gorsza, ludzie nie opóźniają rodzicielstwa. Wątpiąc w skuteczność swoich zabiegów o lepszy status zawodowy i materialny, nie widzą sensu w odwlekaniu tej decyzji, chociaż równocześnie też chcą coś w życiu osiągnąć. Jest to jedynie przykładowy mechanizm, który można było zidentyfikować przy pomocy badań jakościowych. Inne badania jakościowe, koordynowane również przez Laurę Bernardi (razem z Davidem Kertzerem i Michaeliem Whitem), dają lepszy wgląd w dynamikę zachowań prokreacyjnych we Włoszech (Kertzer i in., 2006). Zmiany wzorców płodności w tym kraju nie udaje się wyjaśnić, odwołując się do koncepcji drugiego przejścia demograficznego (Lesthaeghe, 1995; Lesthaeghe i Surkyn, 1988; van de Kaa, 1987). We Włoszech drastyczny spadek płodności występuje paradoksalnie w bardzo prorodzinnie nastawionym społeczeństwie: rodzina i dzieci pozostają tutaj najwyższą wartością (por. Dalla Zuanna i Micheli, 2004). Połączenie badań ilościowych z jakościowymi pozwala lepiej zrozumieć ten paradoks. Rozbudowane badania etnograficzne pozwalają odtworzyć mechanizm decyzyjny: kobietom tak bardzo zależy na zrealizowaniu się w roli matek, że ograniczają one liczbę potomstwa tylko do jednego dziecka.

Dwa kolejne projekty, realizowane przy współpracy Instytutu Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej, zostaną omówione bardziej szczegółowo. Oba projekty dotyczą zachowań prokreacyjnych w Polsce.

Pierwszy z tych projektów, zapoczątkowany i koordynowany w Instytucie Maxa Plancka, dotyczy zachowań prokreacyjnych w krajach transformacji ustrojowej, a w szczególności w Polsce, Bułgarii i na Węgrzech. Pełna nazwa projektu brzmi „Kulturowe i psychologiczne aspekty decyzji prokreacyjnych: stolice Polski, Bułgarii i Węgier” („Cultural and Psychological Aspects of Fertility Decision making: Capital Cities in Poland, Bulgaria and Hungary”). Projekt koordynowany był przez Laurę Bernardi, która od roku 2004 kieruje Independent Research Group on the Culture of Reproduction w Max-Planck Institute for Demographic Research w Rostoku.

W tych trzech krajach, w których przeprowadzano badania, od 1990 obserwowany jest znaczący spadek liczby urodzeń. Jako główne przyczyny tego zjawiska wymieniane są w literaturze: przemiany polityczne i ekonomiczne prowadzące do wzrostu kosztów związanych z wychowywaniem dzieci, poczucie niepewności wywołane transformacją ustrojową i gospodarczą oraz przemiany ideologiczne, prowadzące do zmian w normach i systemach wartości młodego pokolenia (Bilari, 2005; Coleman, 2005; Frątczak, 1999; Frątczak i Balicki, 2003; Kotowska, 1999; Philipov, 2003; Sobotka, 2004; Strzelecki, 2004). Zarówno aspekty ekonomiczne, jak i kulturowe wymieniane są w literaturze konsekwentnie i znajdują poparcie w badaniach ankietowych – nie jest jednak proste rozdzielenie tych dwóch grup czynników, poznanie mechanizmów ich działania oraz wzajemnych relacji (de Bruijn, 1999; McNicoll, 1992; Sobotka, 2004).

W omawianym projekcie akcent położony jest właśnie na owe relacje i mechanizmy. Jego celem jest odtworzenie procesu podejmowania decyzji

o posiadaniu potomstwa, a cel ten najlepiej może być zrealizowany właśnie przy użyciu metod jakościowych. Analizowane jest to, w jaki sposób młodzi ludzie postrzegają zmiany ekonomiczne i społeczne i w jaki sposób radzą sobie z nimi, jakie strategie przyjmują i dlaczego, w jaki sposób dopasowują swoje kariery rodzinne i reprodukcyjne do tych zmian. Założeniem projektu było opracowanie monografii, dotyczących indywidualnych wyborów prokreacyjnych młodych ludzi w kontekście każdego państwa, a następnie porównanie ich. Odmierna specyfika kulturowa wybranych krajów, które przechodzą bardzo podobne zmiany polityczne i ekonomiczne, daje możliwość lepszego wglądu w relacje pomiędzy czynnikami kulturowymi i psychologicznymi, a ekonomicznymi i instytucjonalnymi.

Aby uchwycić indywidualny, psychologiczny wymiar decyzji rodzinnych i reprodukcyjnych we wszystkich trzech krajach przeprowadzono pogłębione wywiady półustrukturalizowane (*semi-structured in-depth interviews*) o takim samym zakresie tematycznym. Plan wywiadu obejmował następujące zagadnienia:

- biografia i sytuacja życiowa respondenta
- historia związku respondenta
- historia pragnień i planów rodzicielskich
- doświadczenia lub wyobrażenia dotyczące urodzenia dziecka
- ocena transformacji ustrojowej i sytuacji w państwie w odniesieniu do własnych planów rodzinnych
- plany i obawy – szczególnie w odniesieniu do rodzicielstwa.

Również respondenci dobrani zostali identycznie w każdej lokalizacji. Ogólnie ujmując, próbę stanowią młodzi ludzie na kilku etapach swoich związków i swojej kariery reprodukcyjnej: osoby pozostające w luźnych związkach, kohabitujące oraz pozostające w małżeństwie, bezdzietne lub z jednym dzieckiem. Dodatkowo dla każdego z krajów dostępne są wyniki dużych, przeprowadzonych w ostatnich latach badań ankietowych, dotyczących rodziny i rodzicielstwa. Te dane ilościowe pozwalają na uzyskanie dodatkowych informacji dotyczących kontekstu dla przeprowadzonych badań jakościowych.

W Polsce badanie zrealizowane zostało przy współpracy z Instytutem Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej i (niestety) jedynie te dane są obecnie analizowane (Mynarska, 2006, 2007; Mynarska i Bernardi, 2007). Nadal planowana jest analiza porównawcza pomiędzy trzema krajami. Jednak do tej pory porównania takie przeprowadzone zostały jedynie w bardzo ograniczonym zakresie (Mynarska i in., 2005). Porównane zostały mianowicie wyobrażenia respondentów na temat idealnego cyklu życia rodzinnego: kiedy należy zawierać związek, jaki, czy i kiedy mieć dzieci. Nawet w tak prostym porównaniu ujawniły się znaczące różnice pomiędzy krajami. Węgry okazały się najbardziej urozmaiconym krajem w zakresie preferowanych ścieżek życia. Dla odmiany w Polsce zauważono najsilniejszą niechęć do rozpatrywania procesu zakładania rodziny jako zależnego od sytuacji ekonomicznej. Ujawniono występowanie norm, które potępiają zbyt materialne podejście do życia: rozpatrywanie rodzicielstwa w ści-

słej relacji do pieniędzy bywa interpretowane jako nieodpowiednie. Mechanizm ten nie został wykryty w pozostałych dwóch krajach.

Sama analiza danych z Polski jest cennym wkładem w rozumienie zachowań związanych z zakładaniem rodziny. Na przykład, możliwe stało się lepsze zrozumienie powolnego rozpowszechniania się pozamałżeńskiej kohabitacji przy równoczesnym wzroście akceptacji takiej formy życia rodzinnego (Mynarska i Bernardi, 2007). Dzięki analizie wywiadów pogłębionych możliwe było powiązanie postaw wobec kohabitacji i małżeństwa oraz zachowań młodych ludzi w tym zakresie. Dane pokazują, że najwyższą wartością dla młodych ludzi jest nadal małżeństwo i wzajemne zaangażowanie się i oddanie partnerów. Kohabitacja jest oceniana pozytywnie tylko wtedy, gdy jest postrzegana jako etap, mający na celu pogłębienie więzi pomiędzy partnerami i polepszenie ich relacji. Na dłuższą metę nie jest jednak pożądanym stanem. Poddano analizie również mechanizmy normatywne, które sprawiły, że opóźnianie wieku rodzenia pierwszego dziecka w Polsce nastąpiło dopiero niedawno. Dzięki podejściu jakościowemu możliwe było zrozumienie, w jaki sposób normy społeczne i towarzyszące im sankcje przyczyniły się do podtrzymywania modelu wczesnego rodzicielstwa (Mynarska, 2007).

Powyższe badanie nie jest jedynym badaniem jakościowym z obszaru demografii, przeprowadzonym w Polsce. Aktualnie realizowany jest projekt badawczy „Epidemiologia zagrożeń prokreacyjnych w Polsce – wielośrodkowe, prospektywne badania kohortowe” (Grant zamawiany MNiSzW, decyzja nr K 140/P01/2007, Repro_PL, kierownik projektu: prof. dr hab. med. Wojciech Hanke, Instytut Medycyny Pracy im. J. Nofera w Łodzi). W ramach tego projektu Zakład Analizy Historii Zdarzeń i Analiz Wielopoziomowych Instytutu Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej realizuje pod kierunkiem prof. E. Frątczak, dwa zadania badawcze (w latach 2007–2009):

- Uwarunkowania demograficzne i społeczno-ekonomiczne niskiej płodności i dzietności w Polsce – analizy opisowe i modelowe. Przeszłość, stan obecny, perspektywy.
- Diagnoza późnej płodności i dzietności – kohortowe badania prospektywne (ilościowe i jakościowe) czynników demograficznych, społeczno-ekonomicznych i zdrowotnych.

Ogólnym celem powyższych zadań jest szczegółowa analiza przemian płodności w Polsce. Prace obejmują identyfikację czynników demograficznych, społeczno-ekonomicznych i zdrowotnych, które warunkują te przemiany, a także opis preferencji, planów oraz samego procesu podejmowania decyzji prokreacyjnych, ze szczególnym naciskiem na zrozumienie przyczyn odkładania urodzeń w czasie.

W ramach drugiego zadania badawczego planowane są dwa badania empiryczne: panelowe badanie ilościowe (2 panele) oraz badanie jakościowe. Pierwszy panel badania ilościowego został zrealizowany w roku 2007 na losowej próbie 1200 kobiet pochodzących z czterech kohort urodzeniowych (kobiety w roku 2007 były w wieku 19, 23, 27, 32 lata), w dwóch ośrodkach wielkomiej-

skich w Polsce. W drugim panelu ilościowym, planowanym na rok 2009, będą badane te same kobiety.

Dla głębszej diagnozy czynników, wpływających na zmianę zachowań prokreacyjnych młodych Polek, projekt zakłada uzupełnienie wyników badań ilościowych analizami jakościowymi. Badanie jakościowe, planowane na rok 2008, obejmie 32 kobiety, wylosowane z powyższej próby po 8 z każdej badanej kohorty.

Metoda badania jakościowego to wywiad częściowo ustrukturalizowany. Plan wywiadu obejmuje następujące zagadnienia:

- pragnienia i plany dotyczące posiadania dzieci, umiejscowienie planów prokreacyjnych w czasie,
- czynniki brane pod uwagę przy planowaniu i przy podejmowaniu decyzji,
- stosowanie środków antykoncepcyjnych i percepcja ich wpływu na planowanie potomstwa (np. zawodność – niezawodność, potencjalne problemy zdrowotne).

Całość realizowanych prac badawczych powyższego projektu oparta jest na gruntownych podstawach teoretycznych. Wykorzystane są nie tylko teorie niskiej płodności, ale również modele podejmowania decyzji i zachowań demograficznych. W przygotowaniu podstaw teoretycznych i narzędzi badań wykorzystano wyniki i doświadczenia wielu ostatnio realizowanych badań w Europie i na świecie, tak aby możliwe było uchwycenie w badaniach możliwie szerokiego spektrum społeczno-ekonomicznych i kulturowych uwarunkowań niskiej i późnej dzietności.

Omówione wyżej badania jakościowe są jedynie bardzo wąskim wycinkiem prowadzonych obecnie badań jakościowych w demografii. Pośród krajów Europy Wschodniej na wymienienie zasługuje, między innymi, Center For Population Studies w Bułgarskiej Akademii Nauk, gdzie Tatyana Kotzeva wspiera i koordynuje prace nad płodnością i rodziną, łączące podejście ilościowe z jakościowym (por. np. Todorova i Kotzeva, 2003, 2006). Również w innych wiodących ośrodkach demograficznych w Europie prowadzone są takie badania. Wymieniono już takie ośrodki, jak: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI), Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR). Również Institut National D'études Demographiques (IND) podejmuje badania jakościowe (np. Rossier, 2005; Rossier i in., w druku).

BADANIA JAKOŚCIOWE – CO ZYSKUJEMY?

Celem niniejszego artykułu było przybliżenie metod badań jakościowych, które – zdaniem autorek – powinny wejść na stałe jako drugi filar do badań demograficznych. Scharakteryzowano specyfikę podejścia jakościowego, jego cele, strukturę procesu badawczego oraz metody zbierania i analizy danych. Przedstawione zostały również prowadzone obecnie demograficzne badania jakościowe (głównie w Europie i głównie dotyczące rodziny i prokreacji). Odwo-

lując się do tych przykładów, podjęto próbę wyspecyfikowania korzyści, jakie demografia odnosi (i może odnieść) korzystając z tego paradygmatu badań i łącząc go z metodami badań ilościowych.

Korzyści, płynące ogólnie z badań jakościowych, podsumował Maxwell (1996, 1997). Umożliwiają one przede wszystkim zidentyfikowanie elementów rzeczywistości, potencjalnie istotnych z punktu widzenia pytania badawczego, również tych, które nie były ujmowane we wcześniejszych badaniach i modelach teoretycznych. Co więcej, badania jakościowe pozwalają zrozumieć, jakie znaczenia przypisywane są poszczególnym elementom przez respondentów, jak oni je postrzegają i rozumieją. Umożliwiają poznanie szerszego kontekstu, w którym ma miejsce dane zachowanie czy zjawisko społeczne. W efekcie umożliwiają one zbudowanie modelu rzeczywistości z uwzględnieniem zależności przyczynowo-skutkowych, tak jak przedstawia je osoba badana, przez co pozwalają na lepsze zrozumienie struktury i dynamiki badanego zjawiska.

Metody jakościowe w demografii są szczególnie popularne w badaniach prowadzonych w krajach rozwijających się, gdzie kontekst kulturowy znacząco różni się od kultury krajów rozwiniętych gospodarczo (Bledsoe i in., 1998; Caldwell i in., 1983; Casterline i in., 1997; Kertzer i Fricke, 1997). Tego rodzaju badania są ściśle związane z nurtem demografii antropologicznej. Jednak coraz częściej badacze wychodzą poza tę perspektywę. Knodel (1997) akcentuje, że badania jakościowe to nie tylko badania antropologiczne, a poza sytuacją badań w nieznanach kulturach wymienia trzy ważne cele stosowania metod jakościowych w demografii. Mogą one potwierdzić (lub zaprzeczyć) wyniki badań ankietowych⁵, pozwalają uzyskać głębsze zrozumienie wyników ilościowych oraz umożliwiają wyjaśnienie niektórych korelacji pomiędzy badanymi zmiennymi. Również Randall i Koppenhaver, chociaż sami prowadzą badania w Afryce, zaznaczają, że celem stosowania metod jakościowych w demografii jest nie tylko zrozumienie innej kultury, ale również „zweryfikowanie teorii i pojęć stworzonych w oparciu o dane ilościowe oraz rozwikłanie zależności przyczynowo-skutkowych wysoce złożonych wzorców zachowań” (Randall i Koppenhaver, 2004: 58).

Ewidentnie, demografowie akcentują te same aspekty użyteczności metod jakościowych, co ich teoretycy: są one użyteczne w sytuacjach, gdy prowadzimy badania w nowym, nieznanym środowisku (np. projekt Healthy Reproduction: Research for Action, Hutter i in., 2004), gdy kontekst badań ulega gwałtownym zmianom (np. w sytuacji transformacji ustrojowej w Polsce). Ponadto umożliwiają one lepsze zrozumienie relacji pomiędzy różnymi czynnikami, ich wzajemnych oddziaływań i relacji przyczynowo-skutkowych.

Innymi słowy, badania jakościowe są pomocne nie tylko wówczas, gdy o problemie badawczym nie wiemy praktycznie nic albo gdy problem badawczy stawiany jest w nowym kontekście (kulturze), ale także wtedy, gdy wiemy o nim bardzo dużo. Na przykład, kiedy dysponujemy ogromną ilością danych ilościowo-

⁵ O tym, w jaki sposób badania jakościowe mogą uzupełniać badania ankietowe, pisał już w latach osiemdziesiątych Caldwell (1985).

wych, ale jest bardzo trudne bądź wręcz niemożliwe połączenie ich w spójną całość. Dlatego też, chociaż w literaturze badania jakościowe często są przeciwstawiane badaniom ilościowym, mogą one, a nawet powinny być łączone w procesie badawczym: „Pełne zrozumienie jakiegoś zagadnienia często wymaga zastosowania obu technik” (Babbie, 2004: 49–50).

Wydaje się, że w przyszłości badania jakościowe i ilościowe powinny, i coraz częściej będą, łączone również w demografii. Generalnie, zdaniem autorek, istnieją dwa scenariusze takich połączeń. Po pierwsze, badania jakościowe mogą poprzedzać badania ilościowe, stanowiąc swoistą formę sondowania problemu w nowym lub gwałtownie zmieniającym się środowisku. Umożliwią one wtedy zidentyfikowanie czynników, istotnych dla danego pytania badawczego, pozwolą na zdefiniowanie wskaźników oraz sformułowanie hipotez, które potem powinny być weryfikowane na drodze badań ilościowych. Po drugie, badania jakościowe mogą następować po lub równoległe z badaniami ilościowymi i być przeprowadzane w celu lepszego zinterpretowania zależności, wykrytych w danych ilościowych. Może mieć to miejsce, kiedy analizy ilościowe dostarczają niekonkluzywnych wyników, sprzecznych czy niejasnych, a także, kiedy możliwe jest interpretowanie ich w różny sposób. Badania jakościowe mogą pomóc podjąć decyzję, która z możliwych interpretacji jest słuszna i trafna na poziomie indywidualnym.

Wydaje się, że szczególnie drugi scenariusz otwiera przed demografią nowe perspektywy. Takie łączone podejście umożliwia lepsze, bo wielowymiarowe i odwołujące się do różnych perspektyw, zrozumienie obserwowanych procesów społecznych. Wobec obecnych gwałtownych zmian demograficznych (spadek płodności, opóźnianie rodzicielstwa, wzrost liczby rozwodów itp.) wydaje się, że jedynie takie wielowymiarowe i wieloaspektowe podejście do problemu może przynieść pożądane rezultaty tzn. takie, które umożliwią lepsze zrozumienie zachodzących procesów, co być może pozwoli także na skuteczniejsze wpływanie na rzeczywistość.

Autorki tekstu są głęboko przekonane, że badania jakościowe wejdą na stałe do badań demograficznych, a ich wyniki będą komplementarne do badań ilościowych, które mają dość długą i ugruntowaną tradycję w badaniach ludnościowych. W obliczu dość intensywnych zmian wielu procesów demograficznych w Polsce i generalnie w Europie, a szczególnie w Europie Środkowej i Wschodniej, wyniki badań jakościowych mogą być pomocne w wyjaśnianiu mechanizmu przemian (tzw. mechanizmu przyczynowości – *causality mechanism*) leżącego u podstaw tych zmian.

LITERATURA

Aaby P., 1998, *Are men weaker or do their sisters talk too much? Sex differences in childhood mortality and the construction of 'biological' differences*, [w:] A. Basu, P. Aaby (red.), *The Methods and the Uses of Anthropological Demography*, Clarendon Press, Oxford.

- Babbie E., 2004, *Badania społeczne w praktyce*, PWN, Warszawa.
- Barsky F., Gabińska A., Zalewski B., 2005, *Programy komputerowe wspomagające analizę tekstu*, [w:] K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz (red.), *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako postępowanie badawcze*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- Berg B.L., 2007, *Qualitative Research Methods for the Social Science*, 6th edition, Pearson Education, Boston.
- Bernardi L., 2007, *An introduction to anthropological demography*. MPIDR Working Paper WP2007-031, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Bernardi L., Keim S., von der Lippe H., 2007, *Social influences on fertility: a comparative mixed methods study in Eastern and Western Germany*, „Journal of Mixed Methods Research”, Vol. 1, No. 1, 23–47.
- Bernardi L., Klaerner A., von der Lippe H., 2006, *Perceptions of job instability and the prospects of parenthood. A comparison between Eastern and Western Germany*, MPIDR Working Papers, WP2006-017, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Bernardi L., von der Lippe H., Keim S., 2005, *Mapping social influence on fertility: a mix-method approach to data collection*, MPIDR Working Paper WP2005-015, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Billari F., 2005, *The Transition to Parenthood in European Societies. Paper presented at the European Population Conference 2005*, Demographic Challenges for Social Cohesion, Council of Europe, Strasbourg, 7–8 kwietnia 2005.
- Bledsoe C., 2004, *Reproduction at the margins: Migration and legitimacy in the new Europe*, „Demographic Research”, Special Collection 3, article 4, 87–116.
- Bledsoe C., Banja F., Hill A., 1998, *Reproductive Mishaps and Western Contraception: An African Challenge to Fertility Theory*, „Population and Development Review”, Vol. 24(1), 15–57.
- Bledsoe C., Houle R., Sow P., 2007, *High fertility Gambians in low fertility Spain. The dynamics of child accumulation across transnational space*, „Demographic Research”, Vol. 16, article 12, 375–412.
- Bryman A., 1988, *Quantity and Quality in Social Research*, Unwin Hyman, London, Boston; Reprinted 2004, Routledge, London, New York.
- Caldwell J.C., 1985, *Strengths and limitations of the survey approach for measuring and understanding fertility change: alternative possibilities*, [w:] J. Cleland, J. Hobcraft, B. Dinesen (red.) *Reproductive Change in Developing Countries: Insights from the World Fertility Survey*, Oxford University Press, Oxford.
- Caldwell J.C., Reddy P.H., Caldwell P., 1983, *The Social Component of Mortality Decline: An Investigation in South India Employing Alternative Methodologies*, „Population Studies”, Vol. 37(2), 185–205.
- Casterline J.B., Perez A.E., Biddlecom A.E., 1997, *Factors Underlying Unmet Need for Family Planning in the Philippines*, „Studies in Family Planning”, Vol. 28(3), 173–191.
- Charmaz K., 2000, *Grounded theory. Objectivist and constructivist methods*, [w:] N.K. Denzin, Y. Lincoln (red.), *The Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Thousand Oaks.
- Coast E.E., Hampshire K.R., Randall S.C., 2007, *Disciplining anthropological demography*, „Demographic Research”, Vol. 16, article 16, 493–518.
- Coleman D., 2005, *Facing the 21st century: New developments, continuing problems*, [w:] M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug (red.), *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*, United Nations, New York, Geneva.
- Dalla Zuanna G., Micheli G.A. (red.), 2004, *Strong Family and Low Fertility: A Paradox? New Perspectives in Interpreting Contemporary Family and Reproductive Behaviour*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- de Bruijn B.J., 1999, *Foundations of Demographic Theory. Choice, Process, Context*, Thela Thesis, Amsterdam.
- Denzin N.K., Lincoln Y.S., 2000, *Introduction: The discipline and practice of qualitative research*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Fleischer A., 2007, *Family, obligation and migration. The role of kinship in Cameroon*, „Demographic Research”, Vol. 16, article 13, 413–440.
- Flick U., 2002, *An Introduction to Qualitative Research*, Sage Publications, London.

- Fontana A., Frey J.H., 2000, *The interview: from structured questions to negotiated text*, [w:] N.K. Denzin, Y. Lincoln (red.), *The Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Thousand Oaks.
- Frątczak E., 1999, *Zmiany wzorca płodności kobiet w Polsce w okresie transformacji – pomiar i interpretacja*, [w:] E. Frątczak, I. Sobczak (red.), *Dzietność kobiet polskich w okresie transformacji ustrojowej. Materiały z konferencji demograficznej Unieście/Koszalin, 18 i 19 września 1999 r.*, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa.
- Frątczak E., Balicki J., 2003, *Postawy i zachowania rodzinne i prokreacyjne młodego i średniego pokolenia kobiet i mężczyzn w Polsce*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2001*. Rządowa Rada Ludnościowa, 133–151, Warszawa.
- Glaser B.G., 1965, *The constant comparative method of qualitative analysis*, „Social Problems”, Vol. 12(4), 436–445.
- Glaser B.G., Strauss A.L., 1967, *The Discover of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*, Aldine, Chicago.
- Grzegołowska-Klarkowska H., Szustrowa T., 1991, *Technika prowadzenia wywiadu*, [w:] T. Szustrowa (red.), *Swobodne techniki diagnostyczne. Wywiad i obserwacja*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- Guba E.G., Lincoln Y.S., 2000, *Competing paradigms in qualitative research*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Hantrais L., 2005, *Combining methods: a key to understanding complexity in European societies?* „European Societies”, 7(3), 399–421.
- Hutter I., Rajeswari N.V., Morab S.V., Rajaretnam T., 2004, *Research for Action in Reproductive Health: Spandana in South India*, NIDI Annual Report 2003
- Keith J.K., Fry C.L., Glascock A.P., Ikels C., Dicerson-Putnam J., Draper P., Harpending H., 1994, *The Aging Experience: Diversity and Commonality Across Cultures*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Kertzner D.I., Fricke T. (red.), 1997, *Anthropological Demography. Towards a New Synthesis*, The University Press of Chicago, Chicago, London.
- Kertzner D.I., White M.J., Bernardi L. Gabrielli G., 2006, *Toward a better theory of very low fertility: lessons from Italy*, referat na Annual Meeting of PAA, Los Angeles, 30.03–01.04.2006.
- Knodel J., 1997, *A case for nonanthropological qualitative methods for demographers*, „Population and Development Review”, Vol. 23(4), 847–853.
- Knodel J., Havanon N., Pramualratana A., 1984, *Fertility transition in Thailand: a qualitative analysis*, „Population and Development Review”, Vol. 10(2), 297–328.
- Konecki K., 2000, *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, PWN, Warszawa.
- Kotowska I.E., 1999, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, [w:] I.E. Kotowska (red.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Krejtz K., Krejtz I., 2005, *Metoda analizy treści – teoria i praktyka badawcza*, [w:] K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz (red.), *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako postępowanie badawcze*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- LeGrand T., Koppenhaver T., Mondain N., Randall S., 2003, *Reassessing the insurance effect: A qualitative analysis of fertility behaviour in Senegal and Zimbabwe*, „Population and Development Review”, Vol. 29(3), 375–403
- Lesthaeghe R., Surkyn J., 1988, *Cultural dynamics and economic theories of fertility change*, „Population and Development Review”, Vol. 14(1), 1–45.
- Lesthaeghe R., 1995, *The second demographic transition in Western countries: an interpretation*, [w:] K.O. Mason, A.M. Jensen (red.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Clarendon Press, Oxford.
- Luke N., 2005, *Qualitative data analysis*, Referat na Annual Meeting of PAA, Qualitative Methods for Demographers Workshop, Filadelfia, 30.03.2005.
- Maxwell J., 1996, *Qualitative Research Design. An Interactive Approach*, Applied Social Research Methods Series, 41. Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.

- Maxwell J., 1997, *Designing a qualitative study*, [w:] L. Bickman, D.J. Rog (red.), *Handbook of Applied Social Research Methods*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi
- McNicoll G., 1992, *The agenda for population studies: A commentary and complaint*, „Population and Development Review”, 18(3), 399–420.
- Miles M.B., Huberman A.M., 1994, *Qualitative Data Analysis: an Expanded Sourcebook*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Mynarska M., 2006, *Economic constraints and individual fertility choices. An example from Poland*, Plakat na European Population Conference, Liverpool, 22–24 czerwca 2006.
- Mynarska M., 2007, *Fertility postponement and age norms in Poland: Is there a deadline for parenthood?* MPIDR Working Papers WP2007-029, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Mynarska M., Bernardi L., 2007, *Meanings and attitudes attached to cohabitation in Poland. Qualitative analyses of the slow diffusion of cohabitation among the young generation*, „Demographic Research”, Vol. 16, article 17, 519–554.
- Mynarska M., Pamporov A., Jakab M., 2005, *An ideal sequence of life events. The use of visual aids whilst interviewing*, Plakat na konferencji International Meeting on Postponement of Childbearing in Europe, Wiedeń, 1–3 grudnia 2005.
- Obermeyer C.M., 1997, *Qualitative methods: a key to a better understanding of demographic behavior?* „Population and Development Review”, 23(4), 813–818.
- Philipov D., 2003, *Fertility in times of discontinuous societal change*, [w:] I.E. Kotowska, J. Jóźwiak (red.), *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*, Statistical Publishing Establishment, Warszawa.
- Punch K.F., 2005, *Introduction to Social Research. Quantitative and Qualitative Approaches*, 2nd edition, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Randall S., Koppenhaver T., 2004, *Qualitative data in demography: The sound of silence and other problems*, „Demographic Research”, Vol. 11, article 3, 56–93.
- Randall S., LeGrand T., 2003, *Reproductive strategies and decisions in Senegal: The role of child mortality*, „Population (English Edition)”, Vol. 58(6), 687–715.
- Rossier C., 2005, *Social interactions and fertility behaviors in France, 1998–2003: two expressions of an orientation towards social cohesion? Referat na konferencji The Anthropological Demography of Europe: state of the art and perspectives* Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, 30 września – 1 października 2005.
- Rossier C., Pictet G. Ouédraogo C. (w druku), *Is Modern Contraception the Same as Induced Abortion? Discourses on Different Forms of Birth Control and Visions of Reproduction in Rural Burkina Faso*, [w:] A. Carter, S. Watkins (red.) *Managing Birth and Death: A Global Perspective*, Berghahn Press, Oxford.
- Schwandt T.A., 2000, *Three epistemological stances for qualitative inquiry. Interpretivism, hermeneutics, and social constructionism*, [w:] N.K. Denzin, Y. Lincoln (red.), *The Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Thousand Oaks.
- Sobotka T., 2004, *Postponement of childbearing and low fertility in Europe*, Dutch University Press, Amsterdam.
- Steckler A., McLeary K.R., Goodman R.M., Bird S.T., McCormick L., 1992, *Toward integrating qualitative and quantitative methods: an introduction*, „Health Education Quarterly”, Vol. 19(1), 1–8.
- Stemplewska-Żakowicz K., 2005, *O różnorodności form wywiadu oraz prób jej uporządkowania*, [w:] K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz (red.), *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako postępowanie badawcze*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- Strauss A., 1987, *Qualitative Analysis for Social Science*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Strauss A., Corbin J., 1998, *Basics of the Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Sage Publications, 2nd, Thousand Oaks.
- Strzelecki Z., 2004, *Zmiany modelu rodziny w Polsce i jego demograficzne uwarunkowania*, [w:] P. Błędowski (red.), *Między transformacją a integracją. Polityka społeczna wobec problemów współczesności*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Stycos J.M., 1987, *Demography as an interdisciplinary*, „Sociological Forum”, Vol. 2(4), 616–618.

- Todorova I., Kotzeva T., 2003, *Social Discourses, Women's Resistive Voices: Facing Involuntary Childlessness in Bulgaria*, „Women's Studies International Forum”, Vol. 26(2), 139–151.
- Todorova I., Kotzeva T., 2006, *Contextual Shifts in Bulgarian Women's Identity in the Face of Infertility*, „Psychology and Health”, Vol. 21(1), 123–141.
- van de Kaa D.J., 1987, *Europe's Second Demographic Transition*, „Population Bulletin”, Vol. 42(1), 1–59.
- Wengraf T., 2001, *Qualitative Research Interviewing. Biographic Narrative and Semi-structured Methods*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

QUALITATIVE RESEARCH IN DEMOGRAPHY

Although the qualitative approach is not the core one in demography, demographers show an increasing interest in this type of research. An aim of this article is to outline the benefits of applying the qualitative methods in the population studies. The article starts from sketching the main characteristics of the qualitative methodology. The logic of the qualitative research process is presented and the possible procedures of sampling, data collection and data analyzing are described. Next, some examples of the recent qualitative research projects are given, which deal with the problems of population dynamics. We choose the ones that investigate the fertility and family dynamics, indicating what additional insights can be gained by adding the qualitative methods to statistical analyses. Our focus is on the two studies that explore the lowest-low and delayed fertility in the Polish context. We summarize the paper by delineating the main benefits of combining qualitative and quantitative methods in the field of population studies, strongly advocating such mixed approach for the future demographic research.

Key words: qualitative research, sampling, data collection, data analysis